

**ՄԱՐԻ ԵՎ ՎԻԼՀԵԼՄ ՇՊԻՔԵՐՆԵՐ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱԿԱՆԱՏԵՄ ԳԵՐՄԱՆԱՑԻ ՀՈՒՄԱՆԻՍԱՏ ԱՄՈՒՍԻՆՆԵՐԸ**

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, Վիլհելմ Շպիքեր, Մարի Շպիքեր, գերմանացի ականատեսներ, վկայություններ:

Մարի և Վիլհելմ Շպիքերները Հայոց ցեղասպանության գերմանացի հումանիստ ականատեսներից են, ովքեր ձեռնամուխ են լինում մարդասիրական աշխատանքների՝ փորձելով օգնել հայ արքայալիներին, որոշ դեպքերում՝ նաև փրկել նրանց: Շպիքեր ամուսիններն Օսմանյան կայսրության հայերի շրջանում իրենց գործունեությունը ծավալել են դեռևս 19-րդ դարի վերջից, նախ՝ Կ.Պոլսում, ապա՝ Մարաշում: Առաջին աշխարհամարտի ու Հայոց ցեղասպանության տարիներին ամուսինները Հալեպում էին:

Հողվածի նպատակն է ներկայացնել գերմանացի Շպիքեր ամուսիններին որպես Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ, նրանց մարդասիրական գործունեությունը, վերհանել և ակտիվ գիտական շրջանառության մեջ դնել նրանց վկայությունները ներառող սկզբնաղբյուրները: Ներկայացվում է, թե ինչ հանգամանքներում նրանք կարողացան մնալ հումանիստական դիրքերում, անգամ կյանքեր փրկել (թեկուզ և ժամանակավոր) ինչպես Հայոց ցեղասպանության տարիներին, այնպես էլ հետագայում:

Հողվածը գերազանցապես պատրաստվել է Շպիքեր ամուսինների գեկույցների, «Արևելքում քրիստոնեական օգնության միություն» առաքելության ու Յոհաննես Լեփսիուսի տուն-արխիվի, ինչպես նաև ժամանակի գերմանալեզու մամուլի և առաջնային այլ գրականության հիման վրա:

***

Հայոց ցեղասպանության տարիներին եղել են բազմաթիվ օտար ականատեսներ, որոնց մի մասի վկայությունները, հուշերը հետագայում անհայտ են մնացել կամ սակավ ուսումնասիրվել: Եթե բրիտանացիները կամ ֆրանսիացիները ստիպված էին Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուց առաջ կամ դրա սկսվելուն պես լքել իրենց գործունեության վայրը՝ որպես թշնամի երկրի հպատակներ, ապա զգալի թվով ամերիկացիներ, գերմանացիներ, շվեյցարացիներ ու սկանդինավներ, այնուամենայնիվ, մնացել էին Օսմանյան կայսրությունում՝ դառնալով Հայոց ցեղասպանության ականատեսներ: Վերջիններիս շարքում հատկապես պետք է կարևորել գերմանացիների վկայությունները: Բանն այն է, որ երբեմն թուրք կամ թուրքամետ ժխտողական պատմաբանները փորձում են նվազեցնել շատ ականատեսների վկայությունների կարևորությունը: Նրանց հիմնական փաստարկներից մեկն այն է, որ շատ ականատեսներ «կողմնակալ» վերաբերմունք են հանդես բերել՝ փորձելով իրենց վկայություններով ի շահ սեփական երկրի վնաս հասցնել Օսմանյան կայսրությանը: Գերմանացի ականատեսների պարագայում այս «փաստարկն» ուղղակի հիմնազուրկ է դառնում, քանզի Գերմանիան Օսմանյան կայսրության դաշնակից երկիր էր, հետևաբար նրա քաղաքացիները պակաս շահագրգռված չէին պատերազմում թուրքերի, ուրեմն նաև գերմանա-

թուրքական դաշինքի հաջողություններով և նման վկայություններով սեփական երկրին վնասելու որևէ շահագրգռվածություն չէին կարող ունենալ:

Եթե փորձենք ընդհանրացնել, թե հիմնականում որ խմբերի ներկայացուցիչներ էին գերմանացի ականատեսները, կատանանք հետևյալ պատկերը. ա) սպաներ, զինվորականներ, ռազմական ոլորտի ներկայացուցիչներ, բ) դեսպանատան, հյուպատոսությունների աշխատակիցներ, գ) երկաթուղիների, (Բաղդադի և Անատոլիական), առևտրային և բանկային (Deutsche Bank, Palästina Bank) ոլորտի ներկայացուցիչներ, դ) գերմանական առաքելությունների և հումանիտար-կրթական բնագավառի այլ ներկայացուցիչներ:

Այս համատեքստում Մարի և Վիլհելմ Շպիբերների վկայություններն առանձնանում են մի քանի հանգամանքներով: Նախ՝ ամուսինները երկու՝ իրարից ամբողջովին տարբեր հաստատությունների՝ Հալեպի գերմանական ռեալական դպրոցի և Բաղդադի երկաթուղու աշխատակիցներ էին, հետևաբար առնչվում էին մարդկանց ավելի լայն շրջանակի հետ: Բացի այդ, երկուսն էլ Օսմանյան կայսրությունում էին շատ երկար ժամանակ՝ Մարի 1897 թ., իսկ Վիլհելմը 1898 թ. ի վեր, հետևաբար շատ լավ էին ճանաչում ինչպես հայերին, այնպես էլ թուրքերին ու կայսրությունում տիրող ավանդույթներն ու բարքերը, որոշ չափով՝ նաև լեզուները: Չլինելով ռազմական ոլորտի ներկայացուցիչներ՝ նրանք գերծ էին իրենց վկայություններով զինվորական գաղտնիք հրապարակելու վտանգից: Շպիբերների վկայությունների հավաստիությունը Գերմանական կայսրության կանցլերին ուղարկած իր նամակներում երաշխավորել է նաև Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վալտեր Ռյոսերը: Անգամ Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարության ժամանակ դրանք օգտագործվել են վերջինիս փաստաբանների կողմից: Նրանց վկայությունները հիմնականում հստակ են. նշվում է իրադարձությունների վայրը, առկա են զգալի թվով այլ ականատեսների (նաև գերմանացի) կամ դեպքերի մասնակիցների անուններ, թվային տվյալներ:

Շպիբեր ամուսինները որպես ականատեսներ և հումանիստներ

Օսմանյան կայսրությունում Առաջին աշխարհամարտի տարիների ընթացքում ծառայած զինվորների և սպաների թիվը՝ հաշվի առնելով ու ավելացնելով վերոհիշյալ մյուս բնագավառների ներկայացուցիչներին՝ կարելի է փաստել, որ Հայոց ցեղասպանության հարյուրավոր (գուցե հազարավոր) գերմանացի ականատեսներ (նաև մասնակիցներ) են եղել², որոնց մի փոքր մասը հայերի հետ առնչվում էր ցեղասպանությունից ավելի քան մեկ տասնամյակ առաջ:

1 Աշխարհամարտի տարիներին գերմանացի սպաների թիվն Օսմանյան կայսրությունում հասնում է 700-800-ի, իսկ զինվորներինը՝ շուրջ 12.000-ի: Vahakn Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide: a Review of the Historical Evidence of German Complicity* (Cambridge: Blue Crane Books, 1996), 110.

2 Պետք է նկատել, որ ելնելով վերոնշյալից՝ Հայոց ցեղասպանության գերմանացի ականատեսների, առավել ևս մասնակիցների «ցուցակագրումը» և նրանց վերաբերյալ լայնածավալ ու հնարավորինս մեծ թվով վկայությունների ընդգրկմամբ աշխատություն-հանրագիտարանը (նաև գերմանացի գործընկերների ներգրավմամբ) խիստ օգտակար կարող էր լինել իրավիճակն ավելի հստակ պատկերացնելու համար՝ միաժամանակ ունենալով լուրջ կիրառական նշանակություն:

Նրանցից էին Շպիքեր ամուսինները, ովքեր Օսմանյան կայսրությունում էին գտնվում դեռևս 19-րդ դարի վերջից: Մարի Լյուդեքեն (հետագայում՝ Մարի Շպիքեր, Marie Spiecker)³ Կ.Պոլիս էր ժամանել դեռևս 1897 թ. ապրիլի 14-ին «Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միությանը (ԱՔԲԳՕՍ)»⁴ պատկանող Կ.Պոլսի Բերեք թաղամասում բացված գերմանական որբանոցում⁵ աշխատելու նպատակով, ուր մեկ տարի անց ժամանում է նաև Վիլհելմ Շպիքերը (Wilhelm Spiecker)⁶: 1899 թ. գարնանը նրանք ամուսնանում են և տեղափոխվում Մարաշ՝ ստանձնելու 1896 թ. հիմնադրված ԱՔԲԳՕՍ-ի⁷ միսիոներական կայանի ղեկավարումը⁸, որտեղ Վիլհելմ Շպիքերը մնում է մինչև 1907 թ. (որպես կայանի ղեկավար միայն մեկ տարի)⁹: 1911 թ. Վիլհելմ Շպիքերը փորձում էր աշխատանքի անցնել

3 Մարի Շպիքերը (Marie Spiecker) (օրիորդական ազգանունը՝ Լյուդեքե) ծնվել է 1872 թ. մարտի 1-ին Նոյշտեդտիում (Պոմերան): Մասնագիտությամբ ուսուցչուհի էր: Մարաշում 1900-1906 թթ. ունեցել է չորս դուստր: Որբախնամ, աղքատախնամ և կրթական գործունեությունից գատ զբաղվել է նաև հոգևոր-քարոզչական գործունեությամբ: Այս մասին ավելի մանրամասն տես Marie Spiecker, “An die Pflege-Eltern unserer Marasch-Waisen,” *Mitteilungen aus dem Orient* (Frankfurt a. Main), April, 1900, 62-63; Marie Spiecker, “Der Herr thut Großes,” *Mitteilungen aus dem Orient*, Juli, 1900, 132-133; Marie Spiecker, “Hier ist eine Gelegenheit,” *Mitteilungen aus dem Orient*, Juli, 1903, 155-157; Pauline Skarnikat, “Reiseerlebnisse unserer Geschwister,” *Mitteilungen aus dem Orient*, Januar, 1904, 65-67.

4 Միությունը հիմնադրվել էր 1896 թ. հուլիսի 2-ին և նախապես կոչվել «Հայաստանի օգնության գերմանական միություն» (ՀՕԳՄ)՝ ունենալով երկու կենտրոնական կոմիտե (Մայնի Ֆրանկֆուրտի և Բեռլինի) ու մի շարք ենթակոմիտեներ: Հետագայում ՀՕԳՄ-ը տրոհվում է, ՀՕԳՄ-ի ժառանգորդը դառնում է Մայնի Ֆրանկֆուրտի կոմիտեն՝ վերանվանվելով «Արևելքում քրիստոնեական բարեգործության գերմանական օգնության միություն» (ԱՔԲԳՕՍ):

5 Որբանոցի բացման որոշումը կայացվել էր 1896 թ. օգոստոսի 28-ին ՀՕԳՄ երկրորդ համագումարի ժամանակ: “Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient e.V. (Hg.),” *Skizzen und Bilder aus dem Orient* (Dinglingen (Baden): St. Johannis-Druckerei, 1899), 54.

6 Վիլհելմ Շպիքերը (Wilhelm Spieker, հանդիպում է նաև Spieker տարբերակը, իսկ արևմտահայերեն գրականության մեջ՝ Սփիքըր) ծնվել է 1876 թ. հունիսի 6-ին Բելլեում (Լիպպե-Գետմոդ, Բիլեֆելդի մոտ): Մասնագիտությամբ ուսուցիչ էր: Որբախնամ-կրթական աշխատանքներից գատ Վիլհելմ Շպիքերը Մարաշում ակտիվ է եղել նաև աստվածաշնչյան թեմաներով հավաքներ, հոգևոր-քարոզչական գործունեություն իրականացնելու բնագավառում: Ավելի մանրամասն տես Wilhelm Spieker, “Eine Hochzeitsreise nach Armenien,” *Mitteilungen aus dem Orient* (Frankfurt a. Main), September, 1899, 84-85; Skarnikat, “Reiseerlebnisse unserer Geschwister,” 65-67; Խմբագրական, “Aus Marasch,” *Sonnen-Aufgang. Mitteilungen des deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e. V.* (Frankfurt a. Main), Januar, 1906, 51.

7 ԱՔԲԳՕՍ-ի արխիվների մեծ մասն այրվել է Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Մայնի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի ունբակոծության ժամանակ, ինչի հետևանքով էլ ժամանակին իրենց աշխատակիցների՝ Շպիքերների մասին տեղեկություններն այս արխիվում սակավաթիվ են:

8 Խմբագրական, “Bericht für das Jahr 1907,” *Sonnen-Aufgang. Mitteilungen des deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e. V.* (Frankfurt a. Main), April, 1908, 104. Մարաշի գերմանական միսիոներական կայանը հիմնադրվել էր դեռևս 1896 թ. աշնանը, սակայն առաջին գերմանացի աշխատակիցն այստեղ ժամանել էր միայն 1898 թ. սկզբին: Ելնելով հողվածի թեմայից՝ խիստ հակիրճ է ներկայացվում Շպիքերների՝ Մարաշում ծավալած գործունեությունը:

9 Խմբագրական, “Bericht für das Jahr 1907,” 104. 13 փետրվարի 1906 թվագրությամբ «ԱՔԲԳՕՍ Մարաշ ուղարկված աշխատակիցների օրենսդրության» տակ Վիլհելմ և Մարի Շպիքերներին են պատկանում առաջին երկու ստորագրությունները: Archiv des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient, Mappe O-001, Bestimmungen für die Deutschen Hilfsbund für christliches Liebeswerk im Orient auszusendenden Geschwister in Marasch, Frankfurt a. Main, 1906, 15.

Յոհաննես Լեփսիուսի ղեկավարած «Գերմանական արևելյան առաքելությունում»։ Վերջինս Վիլհելմին Ուրֆայի կամ Ուրմիայի կայաններում որպես ուսուցիչ աշխատանքի վերցնելու նպատակահարմարությունը հասկանալու համար ԱԲԲԳՕՄ տնօրեն Շուխարդտից տեղեկություններ է խնդրում նրա նախկին աշխատանքի մասին՝ խոստանալով դրանք գաղտնի պահել¹⁰։ Շուխարդտի հակիրճ պատասխանում գերագանցապես դժգոհություններ էին արտահայտվում Մարաշում Շպիքերի գործունեության վերաբերյալ։ Այնուամենայնիվ, ըստ Շուխարդտի, ակնկալվող աշխատանքը Վիլհելմը լիովին ի վիճակի էր կատարել¹¹։

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Շպիքեր ամուսինները Հալեպում էին, ուր և ականատես էին եղել Հայոց ցեղասպանությանը։ Մարին աշխատում էր գերմանական ռեալական դպրոցում (Realschule), իսկ Վիլհելմը՝ Բաղդադի երկաթուղում։ Ի տարբերություն շատերի՝ Շպիքեր ամուսինները չէին լուել, անմիջապես փորձել էին ընդվզել ստեղծված իրավիճակում, նամակներ ու զեկույցներ էին գրել՝ մանրամասն շարադրելով բռնագաղթն ու դրա հետևանքները, անգամ փորձել էին կյանքեր փրկել։ Շպիքերների մարդասիրական գործունեությանն աջակցել է նաև Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Վալտեր Ռյոպերը (1871-1929)¹², որին ամուսինները, որպես դեպքերի ակասատեսներ կամ մասնակիցներ, պարբերաբար փոխանցում էին իրենց զեկույցները։ Դրանք հյուպատոսը կից գրությամբ ուղարկում էր ռայխսկանցյեր Բեթման Հոլվեգին՝ ավելացնելով, որ տեղեկության աղբյուրը խիստ հավաստի է։

Շպիքերների վկայությունները բովանդակային առումով մի քանի հիմնական ուղղություններ էին ներառում՝ արքայի, սպանությունների իրականացման ձևեր, բռնաբարություններ, որբերի անմխիթար վիճակի նկարագրություններ, իրենց կամ գործընկերների կողմից ցուցաբերված օգնության դեպքեր, թուրքերի պահվածքը սպանություններից հետո։

Իր զեկույցներից մեկում Վիլհելմ Շպիքերը¹³ պատմում էր, թե ինչպես էր 1915 թ.

10 Lepsiushaus Potsdam e. V., Archiv, LAH 079, LE 1.170-1.186, NC 11.840-12.009, N. 11910, Herrn Direktor Schuchardt, 1.

11 Lepsiushaus Potsdam e. V., Archiv, LAH 079, LE 1.170-1.186, NC 11.840-12.009, N. 11909, Herrn Missionsdirektor Dr. Lepsius, 1.

12 Աջակցությունը փախադարձ էր։ Շպիքերներից բացի Ռյոպերի աջակիցների շարքում նշվում է նաև ԱԲԲԳՕՄ աշխատակցուհիներ Բեստրիցե Ռոհների, Բողիլ Բյորնի, Հանսինե Մարխերի, Կլարա Պֆայֆերի, Կալերնավերթի գեղության քույրերի տան աշխատակցուհի և Հալեպի աղջիկների գերմանական դպրոցի տնօրեն Լինա Վայնկաուֆի ու այլոց անունները։ Kai Seyffarth, *Entscheidung in Aleppo - Walter Röbbler (1871-1929)* (Bremen: Donat Verlag, 2015), 128.

13 Վիլհելմ Շպիքերի մասին դրական է արտահայտվում նաև Հ. Գալուստեանը. «...Ան [Մր. Սփիքըր] կատարեալ հայասեր էր և չափազանց բարի անձնատրուբին մըն էր։ Մեծ պատերազմի առն թուրքիոյ մէջ գտնուող գերմանացի միսիոնարներէն շատեր Հայոց հանդէպ իրենց բարեկամական դիրքը փոխեցին, սակայն Մր. Սփիքըր միշտ անկեղծ բարեկամ մըն էր և ջերմեռանդ պաշտպան մըն էր և Հայ ժողովուրդին և տեղահանութեանց միջոցին Հայ տարագրեալներուն օգնելով իր կյանքն ալ գոն տուաւ։ Անմոռանալի են իր սէրն ու գոհողութիւնները մեր ազգին համար»։ Գրիգոր Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն* (Նիւ Եորք, 1934), 490։ Գրեթե նույնությամբ Շպիքերին բնութագրում է նաև Վ. Գրիգորյանը. «...Վերջինս [միստր Սփիքըր] ազնիվ, բարի և շատ հայասեր մարդ էր։ Պատերազմի ժամանակ գերմանացի միսիոնարներից ոմանց նման նա չփոխեց իր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ։ Նա ջերմեռանդ կերպով պաշտպանում էր հայերին և ինքն

հուլիսի վերջին ութ հայ կանանց ու աղջիկների փրկել Ռ-աս-ուլ-Այնի ճանապարհից ու վերցրել իր խնամքի տակ: Նրանցից մեկին (ամուսինը սպանվել ու այրվել էր իր աչքերի առջև Խարբերդից Ռ-աս-ուլ-Այն ընկած ճանապարհին, իսկ յոթ ամսական միակ զավակը սովամահ էր եղել) Թուեմ (Touem) կոչվող կայարանի 7-8 աշխատակիցներն այնպես էին բռնաբարել, որ բժշկի և Շպիքերների կողմից վերջիններիս տանը խնամքի տակ վերցվելուց միայն երկու օր անց էր գիտակցության եկել¹⁴: Եվս մեկ կնոջ (իր երկու դուստրերի հետ միասին) Վիլհելմս Լինսմեյերի (Linsmeyer) օգնությամբ փրկել էր մի տասնապետի ու մոտ 15 զինվորի ձեռքից¹⁵: 14-ամյա մեկ այլ հայ աղջկա նրանք փրկել էին Հոջա կայարանի ղեկավարի բռնաբարությունից՝ սպառնալով նրան եղելության մասին տեղեկացնել Բաղդադի երկաթուղու ղեկավարությանը¹⁶: Այնուհետև Շպիքերը, շարադրելով սպանված ու Եփրատ նետված հայ կանանց ու երեխաների դիակների, կանանց նկատմամբ իրականացվող կամայականությունների, վերջիններիս ինքնասպանության մի շարք դեպքերի մասին, փաստում է, որ Ռ-աս ուլ-Այնում դեռևս կենդանի մնացած մարդիկ հազարավոր հայ գաղթականների մնացորդներն են միայն ու բացառապես կանայք ու երեխաներ¹⁷: Անգամ գերմանացիների (Բաղդադի երկաթուղու աշխատակից Լինսմեյերի և պահեստապետ Չենմանի) մոտ աշխատող երեք մահմեդական աշխատակիցներն էին լքել իրենց աշխատանքը՝ հայերին սպանելու նպատակով, քանզի վերջիններիս որպես պարզև տներ էին խոստացել հայկական գյուղերում¹⁸:

1915 թ. սեպտեմբերի 2-ին գրված և հյուպատոս Ռյուպերի միջոցով ուսյասկանցներիս ուղարկված մեկ այլ նամակում Շպիքերը պատմում է հուլիս-օգոստոս ամիսներին Մարաշ կատարած իր այցի մասին, որտեղ նկարագրում է մի շարք գյուղերում՝ Սամում, Կարաբյույուքում, Չյուրուքկոզում, Ֆընդըջաքում, Ֆոնուզում ու այլուր իրականացված սպանությունների, բռնաբարությունների, կանանց վաճառքի դեպքերի մասին: Միայն Մարաշի մի դպրոցում Շպիքերը տեսել էր հարյուրից ավելի հայ կանանց ու երեխաների դիակներ՝ «պատառոտված փորերով, կտրատված ձեռքերով և բոլոր հնարավոր խեղումներով, որոնց թվում կային մեկից երկու տարեկան երեխաներ»¹⁹:

ել գոհ գնաց հայերի ցեղասպանության ժամանակ»: Վարդան Գրիգորյան, *Հայությանը նվիրված կյանք. Հայրենուհի Հեղվիզ Բյուլի հայանպաստ գործունեությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում (1911-1951 թթ.)* (Երևան, ՀՀ ԳԱԱ, ՀՅԹԻ, 1996), 19:

14 Seyffarth, *Entscheidung in Aleppo*, 46:

15 Wolfgang Gust (Hg.), “Der Konsul in Aleppo (Röbler) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg),” Anlage zu No. 81, in *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16. Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amtes* (Springer: Klampen Verlag, 2005), 217.

16 Նույն տեղում:

17 Նույն տեղում, 217-218:

18 Seyffarth, *Entscheidung in Aleppo*, 47. Հեղինակն իր հերթին հղում է անում A 23991. PA AA-Türkei 183, Bd. 38 փաստաթղթին:

19 Gust, “Der Konsul in Aleppo (Röbler) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg),” Anlage 5, 286.

Շպիքերը վկայում է նաև շրջակա գյուղերից Մարաշ բերված ու այստեղ գնդակահարված տասնյակ հայերի մասին, որոնց թվում անգամ երկու տարեկան երեխաներ կային²⁰: Շղթայակապ տղամարդիկ նախ մահմեդական բնակչության կողմից նվաստացումների էին ենթարկվել, որից հետո սպանվել: Անգամ գնդակահարվելուց հետո մահմեդականները շարունակել էին պատառոտել նրանց մարմինները: Նա նաև հավելում է, որ այդ ամբոխը Մարաշի ԱԶԲԳՕՄ կայանի Սալեմ հիվանդանոցի մոտով անցնելիս «Կեցցե Գերմանիան» էր գոչում²¹:

Բազմաթիվ են առանձին դեպքերի նկարագրությունները Վիլիելմ Շպիքերի վկայություններում. թուրքերի և քրդերի կողմից քարավանների վրա իրականացված հարձակումներ, կանանց նկատմամբ գործադրված բռնություններ, սպանություններ, դիակապտություն, անարգանք՝ հաճախ նաև հստակ անուններով ու թվային տվյալներով: Նա մանրամասն նկարագրում է Այրան-Փնար կոչվող բնակավայրում տեղի ունեցած բռնաբարություններն ու սպանությունները. «2500 հոգուց բաղկացած այս քարավանում ես տղամարդկանց չտեսա, բացառությամբ, հավանաբար, 30-40 հոգուց: 15 տարեկանից բարձր տղամարդիկ առանձնացվել էին և, հավանաբար, սպանվել: Մտածված կերպով այս հայերը շրջանցող ու վտանգավոր ճանապարհներով էին բերվել. Մարաշի վրայով չորս օրվա ճանապարհով բերվելու փոխարեն նրանք արդեն մեկ ամիս ճանապարհին էին: [...] Այնթապի մոտակայքում այս քարավանի բազմաթիվ կանայք Այնթապից քաղաքացիական անձանց կողմից գիշերը բռնաբարվել էին: Այրան-Փնար կոչվող վայրում հարձակման ժամանակ տղամարդիկ և կանայք կապկապվել էին ծառերին ու այրվել»²²:

Այնուհետև Շպիքերը նկարագրում է սպանությունների, անարգանքների ու բռնաբարությունների տեսարաններ Այնթապից, Մարաշից, Ալբիստանի մոտ գտնվող Բյովերեն գյուղից, Այնթապից հյուսիս գտնվող Բաշ-Փնար բնակավայրից: «Ինձ հետ ճամփորդում էին [Մարաշից] վեց հայ աղջիկներ, որոնցից հինգը ուսուցիչների ամերիկյան սեմինարիայից, մեկը գերմանական որբանոցից էին: Քարավանից 20 քայլ հեռավորության վրա զինվորներից մեկը [նրանք վեցն էին – Հ.Մ.)] սկսեց օդ կրակել: Մեկ ուրիշ զինվոր խլեց աղջիկներից մեկի ձեռքից անձրևանոցը և վստահաբար այլ բռնություններ կիրականացնել, եթե ես չմիջամտեի: Երբ ես իմ մտրակով գնացի նրա վրա, բոլորը փախան»²³: Իսկ Մարաշի մոտ գտնվող Ջամուպիլ բնակավայրի ճանապարհին Շպիքերի միջամտությամբ փրկում է իրեն ուղեկցող հային, որի վրա մոլլան ուղղել էր իր հրացանը²⁴: Փաստացի, իր օրինակով Շպիքերը բազմիցս կարողացել էր ցույց տալ, որ անհրաժեշտ ցանկություն ու կամք դրսևորելու դեպքում հնարավոր է կյանքեր

20 Նույն տեղում, 287:

21 Նույն տեղում:

22 Նույն տեղում, 287-288: Այս քարավանը նախապես մոտ 2.800 հոգուց էր բաղկացած և Գյուրյունից արսորվածներն էին ու հիմնականում ապահովված ընտանիքներից: Նրանց թվում կային նաև 400 բողոքական հայեր: Ալբիստանի ու Գյուրյունի կայմակամները նրանցից համապատասխանաբար 200 և 1.020 թուրքական լիրա էին վերցրել՝ խոստանալով ապահով Այնթապ հասցնել:

23 Նույն տեղում, 289:

24 Նույն տեղում:

փրկել, առավել ևս թեթևացնել հայերի տառապանքները՝ օգտվելով գերմանացի լինելու հանգամանքից:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչ վիճակում էին քարավանները ժամանում Հալեպ՝ նա նշում է, որ Խարբերդից և Սվազից արտաքսված 18.000 հայերից քաղաք էին հասել 350 կին ու երեխա, իսկ Էրզրումից՝ 1.900-ից միայն 11-ը²⁵: Երբեմն կանանց ու երեխաների քարավանները օրեր շարունակ քայլել էին են ամբողջովին մերկ վիճակում:

Միևնույն զեկույցում Վիլհելմ Շպիբերը նկարագրում է Մարաշում գտնվող մի «այսպես կոչված հիվանդանոց»․ «[...] ես մի կիրակի մոտ 20 մետր լայնություն ու 40 մետր երկարություն ունեցող մի բակում տեսա 30 մահացած՝ այս ու այն կողմ ընկած: Մոտ 20-ն արդեն թաղվել էին այդ օրը: Այս 30 դիակները մինչև երեկո այդտեղ մնացին: Իմ կինը հանձնարարեց դրանք մթության մեջ տանել՝ վճարելով երեք հոգու մեկական մեջիդի: Դիակներից մեկի մաշկը մնաց տեղափոխողներից մեկի ձեռքերին կպած, այնպես որ քայքայման գործընթացն արդեն սկսվել էր: Մահացածների մեջ այրող արևի տակ այս ու այն կողմ ընկած էին մահացողներ ու ծանր հիվանդներ, մոտ 1.000 հոգի: Ամբողջն այնպիսի սարսափելի տեսարան էր ներկայացնում, ինչպիսին ես երբեք նախկինում՝ անգամ ամռանը, Մարաշում նկարագրված 24 հոգու գնդակահարության ժամանակ չէի տեսել [...]»²⁶:

Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարությունը նման զեկույցները գաղտնի էր պահում, իսկ դեռևս 1915 թ. աշնանից գործող գրաքննության օրենքն արգելում էր Գերմանիայում նման նյութերի տպագրումը: Փոխարենը Վիլհելմ Շպիբերի այս զեկույցը գրեթե ամբողջությամբ 1916 թ. նոյեմբերին հրատարակվում է շվեյցարական “Schweizerische Orient-Mission” պարբերականում՝ «Թուրքիայում մահացած մի գերմանացու գրառումներից» վերնագրով, ավագ ուսուցիչ, դոկտոր Էդուարդ Գրաստերի գրավոր թույլտվությամբ: Պարբերականում Շպիբերից մեջբերված հատվածն ավարտվում է արտաքսման հանձնաժողովի մի թուրք պաշտոնյայի պատասխանով, որին Վիլհելմ Շպիբերը դիմել էր չորս հայ երեխաների խնդրանքով. «Դուք չեք հասկանում, թե դուք ինչ եք ուզում: Մենք ցանկանում ենք ջնջել հայկական անունը: Ինչպես Գերմանիան է ցանկանում միայն գերմանացիներից բաղկացած լինել, այնպես էլ մենք ենք ցանկանում թուրքեր, միայն թուրքեր»²⁷:

Վիլհելմ Շպիբերը նշում է նաև այլ գերմանացիների անուններ, որոնք ականատես էին եղել սպանությունների զանազան տեսարանների²⁸:

---

25 Նույն տեղում:

26 Նույն տեղում, 290:

27 M. Piranian, “Aus den Auszeichnungen eines in der Türkei verstorbenen Deutschen,” in *Schweizerische Orient-Mission*, 1. Jgg, November, 1916, S. 13-15. Kirchliches Archivzentrum Berlin, BMW 1-1982-06, Deutsche evangelische Missionshilfe (DEM), Orient - und Islam - Kommission, 10-12, <http://kab.scopearchiv.ch/Data/7/D36404.pdf> դիտվել է 20.02.2019.

28 Յոհ. Լեփսիուսի կողմից կազմված և 1919 թ. լույս տեսած դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ Վիլհելմ Շպիբերի վերոնշյալ վկայությունները բացակայում են: Johannes Lepsius (Hg.), *Deutschland und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Potsdam: Tempel Verlag, 1919).

Վիլհելմ Շպիբերի գեկույցները ուսյասկանցւերին էր փոխանցում ոչ միայն Հալեպի հյուպատոս Ռյոպլերը: Կայսեր՝ Քաղաքացիական հարցերով հավատարմագրված գրասենյակի կողմից 1916 թ. սեպտեմբերի 10-ին ուսյասկանցւեր Բեթման-Հոլվեգին փոխանցված գեկույցում Վիլհելմ Շպիբերը շարունակում է ականատեսի իր վկայություններն աքտրվածների նկատմամբ իրագործվող դաժանությունների, մարդկանց թալանելու, նվաստացնելու և ոչնչացնելու բազմաթիվ եղանակների մասին ու ավելացնում. «Ինչ էս գրում եմ, միայն մի չնչին մասն է բոլոր այն սարսափների, որոնք երկու ամսից ի վեր այստեղ տեղի են ունենում, և որոնք ամեն օր ավելի մեծ ծավալների են հասնում: Սա միայն չնչին մասն է այն ամենի, որոնք էս ինքս եմ տեսել ու տեղեկացել ականատես դարձած ծանոթներից ու ընկերներից: Այս ամենի համար, ինչի մասին էս գեկույցում եմ, կարող եմ յուրաքանչյուր պահի թվային տվյալներ ու ականատեսների անուններ նշել»²⁹:

Ընդհանուր առմամբ պետք է փաստել, որ իր գեկույցներում Վիլհելմը նկարագրել է ինչպես բռնագաղթի տարբեր տեսարաններ, այնպես էլ դրա ընթացքում իր միջամտությամբ փրկվածների պատմություններ:

Վիլհելմ Շպիբերի կինը՝ Մարին, ևս ապրել է Հալեպում ու անմասն չի մնացել տարագիրների մասին տարբեր գեկույցներ կազմելուց, ինչպես նաև անձամբ տարատեսակ աջակցություն ցուցաբերելուց: Այդ ժամանակ Մարին աշխատում էր որպես ուսուցչուհի Հալեպի գերմանական ռեալական դպրոցում: Նրա և ավագ ուսուցիչ դր. Մարտին Նիպագեի³⁰ հեղինակած գեկույց-նամակում խոսվում էր դպրոցի հարևանությամբ գտնվող շինության մասին (հատկացվել էր հատկապես ծանր հիվանդ աքտրյալներին), սակայն կատարվող իրադարձություններն ու դրանց հետևանքները փորձ էր արվում ներկայացնել գերմանական կրթության, հետևաբար նաև ազդեցության տարածման կարևորության համատեքստում՝ փորձելով գոնե այդ կերպ որոշակի աջակցություն ստանալ սեփական իշխանություններից. «[...] Մենք չենք ցանկանում կանգ առնել այն արյունալի սարսափների վրա, որոնցով ուղեկցվում է հայերին իրենց բնօրրանից տեղափոխումը. ոչ հազարավոր տղամարդկանց, ովքեր առանձնացված կամ երբեմն իրենց հարազատների աչքի առջև սպանվել էին, ոչ անթիվ աղջիկների, կանանց ու երեխաների, որոնք ենթարկվել էին իրենց հսկողների և նրանց հանցակիցների անարգանքին ու խեղամանը և որոնց մերկ դիակներն ընկած են ճանապարհների [...] Մենք ենթադրում ենք, որ Արտաքին գործերի նախարարությունն իր ներկայացուցիչների միջոցով տեղյակ է այն ամենին, ինչ կատարվում է այստեղ: [...] Մեր գործը չէ հայերի՝ իրենց բնօրրանից արտաքսման քաղաքական իրավունքը քննարկելը: Հետևյալը, սակայն, մենք ցանկանում ենք ու պարտավոր ենք բարձրաձայնել, որ գերմանական դպրոցական աշխատանքն այս երկրում երկարաժամկետ կտրվածքով անվերականգնելի վնասներ է կրում կանանց ու երեխաների զանգվածային սպանու-

29 Gust, "Das Geheime Zivil-Kabinet des Kaisers (Valentini) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg)," Anlage 4, "Bericht eines deutschen Beamten von der Bagdadbahn," 498-500.

30 Նիպագեն Հալեպ էր ուղարկվել Գերմանիայի Արտաքին գործերի նախարարության կողմից որպես տեղի գերմանական ռեալական դպրոցի ավագ ուսուցիչ: Gust, Anlage 3, "Bericht des deutschen Oberlehrers Dr. Niepage," 497.

թյան տեսքով արքայազնի այս սարսափելի ձևերի պայմաններում, մի զանգվածային սպանություն, ինչպիսին պատմությունը մինչ այժմ դեռ չի տեսել»³¹:

Մարի Շպիքերը ոչ միայն գեկուցում էր իրավիճակի մասին, այլև փորձում էր անձամբ որևէ աջակցություն ցույց տալ խիստ ծանր վիճակում գտնվող տարագրյալների: Նա օճառ էր գնել ու բաժանել դեռևս կենդանի մնացած բազմաթիվ կանանց ու երեխաների (տղամարդիկ այլևս չկային այնտեղ): Բացի այդ, մի քանի կանայք նրա դեկավարության ներքո սնունդ էին պատրաստում դեռևս կենդանի մնացածների համար, իսկ ինքը սնունդ էր բաժանում գաղթականներին³²: Այնուամենայնիվ, երբ տիֆի համաճարակն ավելի է տարածվում, Մարին ու դպրոցի մյուս աշխատակիցները ևս վարակվում են³³:

Մարին թեև վաղուց չէր հանդիսանում ԱԲԲԳՕՄ աշխատակից, սակայն ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ 1916 թ. հոկտեմբերի 18-ի նամակով ֆինանսական աջակցության է խնդրում նրանցից. «Մենք միայն այստեղ՝ քաղաքում ունենք 600-800 փոքրիկներ, որոնք որևէ հարազատ չունեն: Թե որտեղից կարող ենք մենք հայթայթել ամենաանհրաժեշտը, չգիտենք, դրան ավելանում է մոտալուտ ձմեռը»³⁴: Մարին, ինչպես նաև ամուսինն, իրենց վստահելի անձանց միջոցով կարողանում էին տարագիրներին նաև գումար բաժանել, որն ուղարկվել էր 1915 թ. աշնանը³⁵: Դրանով կարիքավորների համար առաքված գումարներն իրենց գործնական կիրառումն էին գտնում: Մարի Շպիքերն պարբերաբար հանդիպումներ էր ունենում հյուպատոս Ռյուպերի հետ, ումից նաև գումար էր ստանում՝ տարագիրներին բաժանելու և օգնելու համար: Վերջինս նման հանդիպումը տեղի է ունեցել 1917 թ. փետրվարի 3-ին³⁶:

Վիլիելմ Շպիքերը, ցավոք, չի կարողանում վերադառնալ հայրենիք: Նա մահանում է Օսմանյան կայսրությունում (նրա մահվան հստակ օրն անհայտ է) հիվանդության հետևանքով³⁷: Որոշ ժամանակ անց Մարին, որը նաև չորս երեխաների մայր էր, վերադառնում է հայրենիք՝ Գերմանիա: Մարին հայրենիք վերադարձից հետո անգամ շարունակում է օգտակար լինել հայ ժողովրդին: 1921 թ. հունիսին Սոդոմոն Թեիլիրյանի դատավարության ժամանակ Մարի Շպիքերը, ի թիվս այլոց, հանդես է գալիս որպես վկա, որի վկայությունները դատարանը պետք է լսեր դատավարության

31 Lepsius, "Deutsche Realschule in Aleppo," 165-167. Այս վկայություններն ամբողջ ծավալով հրատարակվել են Հալեպի գերմանական ռեալական ավագ դպրոցի ուսուցիչ, դր. Մարտին Նիպագեի հեղինակմամբ նաև առանձին գրքով 1917 թ., որը վերահրատարակվել է 1975 թ.: Niepage Martin, *The Horrors of Aleppo. Seen by a German Eyewitness* (London: T. Fisher Unwin LTD, 1917).

32 Gust, "Das Geheime Zivil-Kabinet des Kaisers (Valentini) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg)," Anlage 3, "Bericht des deutschen Oberlehrers Dr. Niepage," 494.

33 Նույն տեղում:

34 Marie Spieker, "Aus Briefen der Geschwister im Orient," *Sonnen-Aufgang. Mitteilungen des deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient e. V.* (Frankfurt a. Main), Februar 1916, 34.

35 Lepsius, "Kaiserlich Deutsches Konsulat, Aleppo, den 29. Januar 1916," 231.

36 Հանդիպումների ժամանակացույցը տես Seyffarth, *Entscheidung in Aleppo*, 252-269.

37 Heini Melidonian, *Vergangen, ... aber nicht vergessen! Erinnerungen und Erlebnisse eines armenischen Waisenkindes und der Missions-Station Marasch in der asiatischen Türkei* (Chemnitz: Kommissionsverlag, 1937), 21.

երկրորդ օրը՝ հունիսի 3-ին³⁸: Սակայն դատավարության կարճվելու պատճառով նա այդպես էլ ելույթ չի ունենում՝ պայմանավորված «դատարանի և երդվյալ ատենակալների կողմից հաստատված դատավճռի կայացման համար առկա ապացույցների բավարար լինելու հանգամանքով»³⁹: Որպես գրավոր վկայություն վերցվում է Մարիի ամուսնու՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 6-ի զեկույցը⁴⁰: Այդ ժամանակ Մարին բնակվում էր Ռ-ուլերեն քաղաքում (ժամանակակից Թյուրինգիա երկրամաս, Roßleben a. d. Unstrut)⁴¹:

Մարի Շպիքերի հետագա գործունեության մասին տվյալները բացակայում են:

Ամփոփելով Շպիքեր ամուսինների վկայությունները Հայոց ցեղասպանության տարիներին ինչպես տարագրության, բռնությունների ու սպանությունների, այնպես էլ այդ ընթացքում իրենց գործունեության մասին՝ պետք է փաստել հետևյալը.

Լինելով Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանական կայսրության հպատակների վկայություններ՝ Շպիքերները չէին կարող միտում ունենալ իրենց զեկույցներով ու նկարագրություններով հանիրավի վնաս հասցնել իրենց դաշնակից երկրին, հետևաբար նաև Գերմանիային:

Շպիքերներն իրենց վկայություններում նշում են ցեղասպանության ականատես մի շարք այլ գերմանացիների անուններ:

Իրենց օրինակով Շպիքերները ցույց են տալիս, որ անհրաժեշտ վճռականություն հանդես բերելու պարագայում անգամ առանց լուրջ լծակների հնարավոր էր ոչ միայն այս կամ այն աջակցությունը ցուցաբերել հայ տարագիրներին, այլև առանձին դեպքերում անգամ փրկել նրանց մեկ տասնյակից ավելի թուրքերի ձեռքից: Գիծը

Նրանց աջակցության ձևերը տարբեր էին. տարագիրներին սնունդ կամ օճառ բաժանելուց մինչև Եվրոպայից օգնություն հայթայթելը, ստացված (նաև հյուպատոս Ռ-յուպերի միջնորդությամբ) միջոցներն իրենց վստահելի հայերի միջոցով տարագիրներին բաշխելը, այս ու այն կողմ ընկած դիակները թաղելը, իրենց զեկույցները Հալեպի հյուպատոսին փոխանցելը, որն էլ դրանք փոխանցում էր ռայխսկանցլերին, որոշ դեպքերում անգամ կանանց ու երեխաներին (հնարավոր է՝ որոշ ժամանակով) փրկելը՝ ապաստան տալով անգամ սեփական հարկի տակ:

---

38 Tessa Hofmann (Hg.), *Der Völkermord an den Armeniern. Der Prozeß- Talaat Pascha* (zweite ergänzte Ausgabe, Göttingen & Wien: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1980), 5.

39 Նույն տեղում, 129:

40 Նույն տեղում, 131-132:

41 Հողվածի հեղինակը նամակով դիմել է Ռ-ուլերենի քաղաքապետարանին՝ Մարի Շպիքերի կամ նրա ժառանգների մասին լրացուցիչ տվյալներ գտնելու խնդրանքով, սակայն հողվածն ավարտելու պահին դեռևս որևէ պատասխան չի ստացվել:

MARI AND WILHELM SPIECKERS: A GERMAN HUMANIST COUPLE WITNESSING THE ARMENIAN GENOCIDE

Key words: Armenian Genocide, Ottoman Empire, Wilhelm Spiecker, Mari Spiecker, German eyewitnesses, testimonies.

SUMMARY

During World War I, thousands of Germans were working and serving in the Ottoman Empire, and a part of them witnessed the Armenian Genocide. Mari and Wilhelm Spieckers were in the Ottoman Empire starting from the end of the 19th century, and in 1915 they were working in Aleppo. Eyewitnessing deportation of Armenians they did not keep silence. They were sending reports with descriptions of violence and murders to the Consul of Aleppo. The latter was sending those to the Chancellor of the German Empire emphasizing that the information in these reports is highly credible. Not being satisfied with this, the humanist couple tried personally to be useful to the refugees. They distributed food and soap to them, found money for them, and in some instances saved lives by using the fact of being Germans.

Այկ Մ. Մարտիրոսյան

кандидат исторических наук

МАРИ И ВИЛЬГЕЛЬМ ШПИКЕРЫ: НЕМЕЦКИЕ СУПРУГИ ГУМАНИСТЫ, СВИДЕТЕЛИ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Ключевые слова: Геноцид армян, Османская империя, Вильгельм Шпикер, Мари Шпикер, немецкие оцевидцы, свидетельства.

РЕЗЮМЕ

В годы Первой мировой войны в Османской империи работали и находились на военной службе тысячи немцев, часть которых стала свидетелями Геноцида армян. Мари и Вильгельм Шпикеры ещё с конца 19-го века находились в Османской империи, а в 1915 году они работали в Алеппо. Став очевидцами депортации армян, они не стали молчать, отправляя рапорты с описанием насилий и убийств консулу Германии в Алеппо, который передавал эти сведения канцлеру Германии, отмечая крайнюю степень достоверности этих рапортов. Не довольствуясь этим, супруги гуманисты пытались лично помогать депортированным армянам: раздавали еду и мыло, добывали деньги для них, а в некоторых случаях, пользуясь своим положением представителей нации, являющейся союзником Османской империи, спасали им жизни.

REFERENCES

Grigoryan, Vardan. *Էստոնուհի Հեդվիգ Բյուլի հայանպաստ գործունեությունը Կիլիկիայում և Սիրիայում 1911-1951 թթ.* [Life Dedicated to Armenians: Pro-Armenian Activity of Estonian Hedwig Büll in Cilicia and Syria (1911-1951)]. Yerevan: NAS RA, AGMI, 1996;

Kalousdian, Krikor. *Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Չէյթուն* [Marash or Germanicia and Heroic Zeitun]. N. Y.: Koch'nak, 1988.